

Den lutherska kyrkan, ”den finska andan” och Gustav III:s krig (1788–1790) i Gamla Finland

Att den finska andan har bevarats under det ryska väldets och donationsvillkorens århundrade skulle vara svårt att förstå, om vi inte visste vad kyrkan i ”Gamla Finland” betydde för det här folket under de svåra förhållandena. När den gamla samhällsordningen och de gamla institutionerna vacklade, då var det bara den lutherska kyrkan som stod kvar som ett stöd för folket.¹

Sigfrid Sirenus, som ur ett kyrkligt perspektiv undersökte föreningen av det så kallade Gamla Finland² 1812 med storfurstendömet Finland, betonade den lutherska kyrkans betydelse när det gällde att bevara den ”finska” identiteten bland befolkningen i Gamla Finland. O. A. Kallio, som betraktade föreningen ur ett politisk-administrativt perspektiv, konstaterar å sin sida att frågan om Gamla Finland längre kunde bli Finland väckte oro i början av 1800-talet eftersom ”landskapet redan var, åtminstone ytligt sett, snarare ryskt än finskt”.³ Kallios och Sirenus studier är ur ett historiografiskt perspek-

1. Sigfrid Sirenus, ”Vanhan Suomen” kirkon palauttaminen Suomen kirkon yhteyteen. Piispa M. J. Alopaeuksen osa yhdistämistyössä, *Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XI (1913), s. 225. ”Tämä suomalaisen hengen säilyminen venäläisvallan ja lahjoitusolojen vuosisadalla olisi vaikea käsittää, elleimme tietäisi, mitä ’Vanhan Suomen’ kirkko tälle kansalle vaikeissa oloissa oli. Kun vanha yhteiskuntajärjestys ja vanhat laitokset horjuivat, silloin seiso i vain luterilainen kirkko kansan tukena.”
2. Med Gamla Finland avses de områden som överfördes från Sverige till Ryssland i frederna i Nystad 1721 och Åbo 1743.
3. O. A. Kallio, *Viipurin läänin järjestämisestä muun Suomen yhteyteen* (Helsinki 1901), s. 2. ”[...] maakunta oli jo, ainakin pinnallisesti, pikemmin venäläinen kuin suomalainen?”

tiv produkter av den tid när de tillkom: författarna lyfter å ena sidan fram symboler f r den ”nationella” enheten, å andra sidan skillnaden mellan Finland och Ryssland. Även om tolkningsramen för forskning kring Gamla Finland vid sekelskiftet 1900 var färgad av dagspolitiken och frågeställningarna anakronistiska, kan man inte förbigå forskningsresultaten. I sin nyutkomna bok om den ingermanl ndska kyrkans historia drar Jyrki Paaskoski slutsatsen att den ingermanl ndska kyrkan under senare hälften av 1700-talet blev den viktigaste faktorn när det gällde att upprätthålla den egna identitet som var knuten till den gemensamma religionen, församlingslivet och språket.⁴

Syftet med den här uppsatsen är att undersöka hur den lutherska kyrkan i Gamla Finland förhöll sig till det så kallade Gustav III:s ryska krig vid övergången mellan 1780- och 1790-talet. Med kyrkan avses i den här uppsatsen den konsistorieverksamhet på stiftsnivå som bedrevs i Gamla Finland. Forskningsfrågan, som tangerar tematiken i de tidigare studierna av Gamla Finland, besvaras genom en studie av den informationsförmedling beträffande Gustav III:s ryska krig som konsistorierna i Fredrikshamn och Viborg skötte och genom en analys av de böndagstexter som konsistorierna lade fram för Gamla Finland. Att befolkningen i Gamla Finland hade garanterats rätten att utöva sin tro var f rst aeligt nog den viktigaste orsaken till att lutherdomen bevarades i gränstrakterna vid Karelska näset och vid Ladoga. Att man i forskningen under det tidigare 1900-talet satte likhetstecken mellan det lutherska och ”den finska andan” är emellertid vilseledande. En mer omfattande studie av de ryska områdena vid rikets västgräns visar att den normativa rätten att utöva den lutherska tron inte ensam kan knytas till bevarandet av ”den finska andan”.

Precis som i Gamla Finland och Ingermanland hade undersåtarna i Estland och Livland rätt att utöva sin lutherska tro också efter att områdena anslutits till det ryska kejsardömet. Jonas Nordin, som undersökt 1700-talets svenska självbild, anser å sin sida att den lutherska tron var en av de viktigaste faktorerna som förenade undersåtarna i riket. De lutherska invånarna i Rysslands västra provinser hade en rätt så tryggad religiös ställning i såväl normativt som ideologiskt hänseende,

4. Jyrki Paaskoski, ’Inkerin kirkko Venäjän keisarikunnassa suuresta Pohjan sodasta 1800-luvun alkuun’, Jouko Sihvo & Jyrki Paaskoski (toim.), *Inkerin kirkon neljä vuosisataa. Kansa, kulttuuri ja identiteetti* (Helsinki 2015), s. 125, 128.

eftersom kejsardömet inte strävade efter att omvända befolkningen till den ortodoxa tron. När det gäller prästerna i Gamla Finland bör man notera att i praktiken hade hela prästerskapet ända fram till slutet av 1700-talet avlagt sina akademiska studier på den svenska sidan, närmast vid akademien i Åbo.⁵ Ett beaktande av den större kontexten ger vid handen att ett studium av den lutherska kyrkans verksamhet och den som begrepp anakronistiska ”finska andan” i Gamla Finland kräver att man analyserar kyrkans ställning djupare än på en normativ nivå och att man förstår problematiken i anslutning till ”nationella” identiteter under den tidigmoderna tiden.⁶

Genom den ryska kejsarinnan Katarina II:s regional- och lokalförvaltningsreform uppstod 1784 Viborgs ståthållarskap som innefattade två kyrklig-administrativa områden, nämligen Viborgs och Fredrikshamns konsistoriedistrikt. Till Fredrikshamns konsistoriedistrikt hörde i praktiken församlingarna i de områden som tillfallit Ryssland i freden i Åbo 1743. Viborgs konsistorium ansvarade å sin

-
5. Erik Amburger, *Geschichte des Protestantismus in Russland* (Stuttgart 1961); Kyösti Väänänen, *Pappissivistys Vanhassa Suomessa*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 96 (Helsinki 1975), s. 118–133, passim.; Edward C. Thaden, *Russia's Western Borderlands, 1710–1870* (Princeton 1984); Andreas Kappeler, *The Russian Empire. A Multiethnic History* (London & New York 2001), s. 71–75, 145–146; Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm 2001); Gert von Pistohlkors, 'Die Ostseeprovinzen und russischer Herrschaft (1710/95–1914)', Gert von Pistohlkors (Hrsg.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder* (Berlin 2002), s. 281–287; Andres Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832* (Tartu 2008), s. 94–100; Ralph Tuchtenhagen, *Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa* (Wiesbaden 2008), s. 237–239; Paaskoski, 'Inkerin kirkko Venäjän keisarikunnassa', s. 76–79.
 6. Jeremy Black, 'Confessional state or elect nation? Religion and identity in eighteenth century England', Tony Clayton & Ian McBride (eds), *Protestantism and National Identity. Britain and Ireland, c. 1650–c. 1850* (Cambridge 1998); Stig Alenäs, *Lojaliteten, prostarna, språket. Studier i den kyrkliga ”försvenskningen” i Lunds stift under 1680-talet*, Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis 46 (Lund 2003); Kimmo Katajala, *Suurvallan rajalla. Ihmisiä Ruotsin ajan Karjalassa*, HArk 118 (Helsinki 2005); Pentti Laasonen, *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla?*, Historiallisia Tutkimuksia 222 (Helsinki 2005); Mika Sivonen, 'Me inkerit, vatjalaiset ja karjalaiset'. *Uskonnollinen integrointi ja ortodoksisen vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702*, Bibliotheca Historica 111 (Helsinki 2007); Antti Kujala, 'Det svenska riket och dess undersåtar i Ingermanland och i Kexholms län på 1600-talet', *Historisk Tidskrift för Finland* (HTF) 96 (2011:2); Antti Riihjä, 'Borders, concepts and the representation of solidarity in the Russo-Swedish borderlands at the end of the early modern period', *Nordic Historical Review* 19 (2015:2); Paaskoski, 'Inkerin kirkko Venäjän keisarikunnassa'.

sida för att leda och övervaka verksamheten i församlingarna i Viborgs och Kexholms provins. F r den högsta kyrkliga förvaltningen i Viborgs st th llarskap ansvarade fram till 1784 justitiekollegiet f r liv-, est- och finländska ärenden. Därefter hörde uppgiften till Viborgska civiltribunalet.⁷

Den bild som tidigare forskning gett av särskilt l rdomsniv n och det andliga arbetet bland prästerna i församlingarna i Viborgs konsistoriedistrikt  r rätt så dystert. Man har även konstaterat att det Viborgska konsistoriets rättigheter med tiden inskränktes så att det vid ingången till 1800-talet inte ens fick utf rda fullmakter till kyrkoherdarna i de konsistoriella församlingarna i det egna distriktet. Biskopen i Borgå stift Magnus Jacob Alopaeus, som fått i uppgift att sköta arbetet med att i kyrkligt hänseende förena Gamla och Nya Finland, företog vintern 1811–1812 på befallning av kejsaren en visitationsresa till församlingarna i Gamla Finland. Man har ansett att han redan från början förhöll sig misstänksamt särskilt till den kyrkliga och religiösa andan i områdets östligaste församlingar. Det här var inte enbart Alopaeus åsikt, utan den grundade sig framför allt på en uppfattning som företräddes av friherre Gustaf Mauritz Armfelt, ordförande f r Kommittén för finska ärenden, om att Gamla Finland i alla avseenden var underlägset Nya Finland.⁸

Mitt källmaterial består av det material som tillkommit genom den verksamhet som bedrevs av den lutherska kyrkan i Gamla Finland. Konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn stod till exempel genom cirkulär kontinuerligt i kontakt med de församlingar som lydde under dem. Innehållet i cirkulären varierade från förmedling av interna upp-

-
7. Sigfrid Sirenus, 'Vanhan Suomen luterilaisesta kirkosta ven l isvallan aikana 1710–1812', *Vartija* 1903:7–8, s. 238–239; Maija Rajainen, *Luterilaisuus Venäjän valtikan alaisena. Itä-Suomen ja Inkerin kirkon j rjestelyvaiheita Uudenkaupungin ja Turun rauhohen molemmin puolin*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 87 (Helsinki 1972), s. 125; Raimo Ranta, 'Haminan hiippakunnan tausta, synty ja kehitys', Kimmo Keskinen (toim.), *Haminan hiippakunta 1743–1812* (Kotka 2000); Jyrki Paaskoski, 'Vanhan Suomen hallintohistoria', Eljas Orrman & Jyrki Paaskoski (toim.), *Vanhan Suomen arkistot – Arkiven från Gamla Finland* (Helsinki 2012); Rainer Knapas, 'Kirkollista ja maallista kulttuuria', Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.), *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika* (Keuruu 2013), s. 164–166.
8. Sirenus, 'Vanhan Suomen' kirkon palauttaminen', s. 228; J. W. Ruuth & Erkki Kuujo, *Viipurin kaupungin historia. III osa, vuodet 1710–1812* (Lappeenranta 1975), s. 205; Kari Tarkiainen, *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743–1818*, Historiallisia Tutkimuksia 128 (Helsinki 1985), särskilt s. 225–237.

gifter inom konsistoriet till information om tidpunkterna för de årliga böndagarna i Gamla Finland och om vilka Bibelställen som skulle behandlas i samband med dem. Genom cirkulären informerades man också om tacksägelsefester som ordnades när den ryska armén vunnit slag under kriget mot Turkiet och Sverige på 1700-talet. Förutom cirkulär har jag också använt mig av de handlingar som inkommit till konsistoriet i Fredrikshamn, konsistoriets brevkoncept och protokoll. Arkivmaterialet från konsistoriet i Fredrikshamn har i motsats till materialet från konsistoriet i Viborg bevarats täckande från 1700-talet och utgör den främsta utgångspunkten för min analys.

I forskningen har man givit en inte helt entydig bild av de kyrkopolitiska tyngdpunktsskillnaderna eller gemensamma linjedragningarna när det gäller konsistorierna i Fredrikshamn och Viborg. Det här beror på obalans eller skevhet i källmaterialet. Det innebär också att generaliseringen av de tolkningar som görs i den här uppsatsen oundvikligen också delvis kan kritiseras.⁹ Materialen från Fredrikshamn och Viborg stöder emellertid varandra eftersom konsistorierna tog emot och vidarebefordrade bestämmelser och kungörelser från den högre förvaltningen, vilka gällde de lutherska församlingarna i gränstrakten. Samtidigt stod konsistorierna i religiösa och administrativa frågor i växelverkan med varandra. Källkritiska frågor i anslutning till primärkällorna, såsom det propagandamässiga inslaget i de skildringar av slag som lästes upp under tacksägelsegudstjänster eller kopplingen mellan böndagstexterna och kristiderna, behandlas senare i samband med respektive tema. På samma sätt måste man förhålla sig kritiskt till tolkningsramarna i den tidiga forskningen kring Gamla Finland. Ett exempel är Sigfrid Sirenus konstaterande om att den ”finska andan” bevarats under det ryska väldet och donationsvillkoren, genom vilket han drar en parallell mellan det kyrkliga perspektivet han studerar och politisk verksamhet.

9. Viborgs konsistoriums arkiv förstördes i en brand sommaren 1793. Se Paaskoski, 'Vanhan Suomen hallintohistoria', s. 73. En del av konsistoriets material från tiden före 1793 har emellertid bevarats i arkiv som tillhör församlingar som lydde under konsistoriet i Viborg. Till exempel finns konsistoriets cirkulär från 1750 och framåt i Parikkala församlings arkiv. Om tolkningarna, se Ville Vauhkonen, *Kohti kirjan oppia. Vanhan Suomen talonpoikien kirjallistuminen Ruotsin kuningaskunnan ja Venäjän keisarikunnan luterilaisuuden risteymässä 1721–1811* (Tallinna 2016), s. 79–83; Antti Räihä, 'Hengellisyys, poliittisuus ja yhteisöllisyys. Konsistorien toiminta 1700-luvun Venäjän rajaseudulla', *Teologinen Aikakauskirja* 121 (2016:5–6).

Kyrkan och informationsförmedlingen

Gustav III:s krig mellan Sverige och Ryssland bröt ut sommaren 1788. Enligt det krigsmanifest som den ryska kejsarinnan utfärdade i slutet av juni och som förmedlades till konsistorierna i Gamla Finland hade Ryssland och Sverige slutit fred f r all framtid i samband med frederna i Nystad (1721) och  bo (1743). Från rysk sida hade avtalen alltid respekterats (”[...]   vår sida icke nånsin kr nckte blifwit”), däremot hade den svenske kungen Gustav III brutit de släkt- och statsf rh llanden som rådde mellan rikena. Enligt manifestet hade den svenske kungens ”[...] of rl teliga b ijelse för att störa fredslugnet i Norden” lett till nya och omotiverade målsättningar n r Ryssland föregående h st hade hamnat i krig mot Turkiet, hela kristenhetens fiende.¹⁰

De kungörelser rörande Gustav III:s krig som sänts ut i juli 1788 av Viborgska civiltribunalet, som ansvarade för den högsta förvaltningen inom den lutherska kyrkan i Gamla Finland, verkar ha hamnat i skuggan av den övriga verksamheten vid konsistoriet i Fredrikshamn. Det kejserliga krigsmanifestet mot den svenska kronan, krigsb nen och kungörelsen av den ryska segern i slaget mellan flottorna utanför Hogland fick åtminstone ingen större uppmärksamhet av konsistoriet i Fredrikshamn. I och för sig h ll man på att byta preses vid konsistoriet och Fredrikshamn tillhörde frontomr det. Strider utkämpades i stadens närområden och svenska trupper förberedde i slutet av sommaren en intagning av staden.¹¹ När man diskuterade kungörelserna fem månader senare under konsistoriets sammanträde i mitten av de-

-
10. Brev från Viborgska civiltribunalet [Viipurin siviiltribunaalin kirjeet] (8.7.1788), Fredrikshamniska konsistoriets arkiv [Haminan konsistorin arkisto] (FKA), Riksarkivet (RA), Helsingfors, *Det emellan of  och Turckiet upkomne Krig satte hans orättmätiga afsigter widare rum och m lf ra. Så wi f r åt f rst rcka w ra wapn emot hela Khristenhetens fiende utrustade w r flotta till medell ndiska hafwet [...]*; om den svenska administrationens perspektiv på krigsutbrotten 1741 och 1788, se Elisabeth Reuter-sw rd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kung relsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Studia Historica Lundensia 2 (Lund 2001), s. 196–197, 243, 248–249; Göran Anderberg, ’Till frågan varför Gustav III gick i krig mot Ryssland’, HTF 100 (2015:1); till den julianska kalender som tillämpades i Gamla Finland skulle man lägga till elva dagar (fram till  r 1800) f r åt åstadkomma överensstämmelse med den gregorianska kalendern. I den här artikeln anges datum enligt den julianska kalendern.
 11. Protokoll [pöytäkirjat] 11.5.1788, 24.5.1788, 30.6.1788, 21.9.1788, FKA, RA, Helsingfors; Sigurd Nordenstreng & Aimo Halila, *Haminan historia II. Venäjän vallan alusta 1900-luvun alkuun (1742–n. 1900)* (Hamina 1975), s. 190–200; Yrjö Kaukiainen, ’Kymenlaakson 1700-luku’, Yrjö Kaukiainen (toim.), *Kymenlaakson historia I. Joki-laako ja rajamaa esihistoriasta 1810-luvulle* (Helsinki 2012), s. 378–388.

cember 1788, meddelade konsistoriets vicepreses att informationen om det segerrika slaget på tillbörligt sätt hade delgetts kyrkfolket i domkyrkan i Fredrikshamn. Konsistoriet antog att informationen hade spritt sig till församlingsborna också genom den världsliga förvaltningens kanaler (”[...] en sådan publication igenom Käijserl. Nedre Landt Rätterne äfwen i Lands Kyrckorna alloredan för sig gådt”), så man såg ingen anledning att vidarebefordra manifestet i form av ett cirkulär.¹² Eftersom konsistoriet inte med ett enda ord hänvisade till att kriget eller de rörliga trupperna skulle ha påverkat informations-spridningen i gränsområdet, ansåg man uppenbarligen att man skött sitt informationsförmedlingsuppdrag på korrekt sätt.

Inte heller i det viborgska konsistoriets cirkulär finns någon uppgift om att konsistoriet skulle ha sänt vidare ifrågavarande brev från civiltribunalet till församlingarna. Sverige utfärdade ett eget krigsmanifest mot Ryssland under senare delen av juli månad, och av allt att döma informerades man inte heller om detta i kyrkorna. Om de svenska segrarna i slagen under kriget 1788–90 informerades man emellertid, och de högtidlighölls så långt borta som i kyrkorna i Skåne i allmänhet högst några veckor efter själva händelsen.¹³ Om segrarnas och segerfesternas betydelse eller till och med propagandavärde berättar det faktum att den första egentliga kontakten mellan de ryska och svenska arméerna, sjöslaget vid Hogland i augusti 1788, på bägge sidor tolkades som en stor seger.¹⁴

Vid samma sammanträde i konsistoriet i Fredrikshamn i december 1788 där man diskuterade de kungörelser om kriget som inkommit redan under sommaren, gjorde man veterligt att den krigsbön som sänts ut av Viborgska civiltribunalet på ett tillbörligt sätt hade tagits i bruk i domkyrkan i Fredrikshamn. Konsistoriets vicepreses berättade också att han hade uppmanat prostarna i konsistoriedistriktet att förmedla informationen om bönen till församlingarna.¹⁵ Krigs-

12. Brev från Viborgska civiltribunalet 8.7.1788, 11.7.1788 och 15.7.1788, FKA, RA, Helsingfors; protokoll 13.12.1788, FKA, RA, Helsingfors.

13. Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*, s. 259.

14. Brev från Viborgska civiltribunalet 8.7.1788, FKA, RA, Helsingfors; se Stig Boberg, *Kunglig krigspropaganda*, Studia Historica Gothoburgensia 8 (Göteborg 1967), s. 97; Anna Maria Forssberg, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Acta Universitatis Stockholmiensis 80 (Stockholm 2005), s. 74.

15. Protokoll 13.12.1788, FKA, RA, Helsingfors.

bönen under Gustav III:s krig var bara en lätt bearbetad version av den krigsbön som införts föregående h st under kriget mot Turkiet. I bönen bad man Gud om beskydd, hjälp och stöd till de ryska truperna ”som de där mer af pligt än af krigsbijst nd ställa emot fienden”. ”[...] vår Höga Monarchinna, wid all den människokärlek, wid alla de fridsamma tanckar hwarmed Hon framför andra sig utw rckar endast till Sitt egit f rswar, måste gripa till wapn”. Gustav III:s krigsbön skulle l sas upp i enlighet med en allmän anvisning varje helg i kyrkan så länge som kriget varade.¹⁶ Som redan har konstaterats vidarebefordrade konsistoriet i Fredrikshamn inte krigsb nen som ett cirkulär till församlingarna, och krigsb nen i fråga finns inte heller bland cirkulären från konsistoriet i Viborg. Utifrån lokalhistorisk forskning om Gamla Finland  r det inte möjligt att besvara frågan om krigsb nen faktiskt l stes upp i varje församling varje helg, vilket man möjligtvis avsåg med formuleringen tillbörligt sätt i domkyrkan i Fredrikshamn. För att kunna besvara frågan borde man göra en systematisk genomgång av församlingarnas handlingar, vilket inte har varit möjligt inom ramen för den här uppsatsen, och som även g r utöver studiens frågeställning.

Freden i V r l  som slöts i augusti 1790 och avslutade Gustav III:s krig innebar inga gr nsf r ndringar mellan Ryssland och Sverige. Före freden hann man i Gamla Finland, eller sannolikt även denna gång enbart i domkyrkorna i Fredrikshamn och Viborg, i maj fira en tacks gelsegudstj nst med anledning av den ryska segern i en sammandrabbning mellan flottorna i västra Finska viken, utanför Reval (Tallinn). Av allt att döma var firandet av freden i V r l  ganska småskaligt i Gamla Finland. Konsistoriet i Fredrikshamn l t arkivera en tyskspråkig kopia av fredsavtalet och skickade, utan närmare instruktioner, ett meddelande till prosten i Villmanstrands prosteri om att man borde hålla en tacksägelse med anledning av freden.¹⁷ Arkivmaterialet

16. Ragnar Rosén, ’Muutamia suomenkielisi  asiakirjoja 1788–90 vuosien sodan ajoilta’, Veikko Talvi (toim.), *Ankkapurha I. Kymenlaakson osakunnan kotiseutujulkaisu* (Kouvola 1939), s. 29–30; Brev från Viborgska civiltribunalet 18.9.1787, FKA, RA, Helsingfors; även cirkulär från konsistoriet i Viborg [Viipurin konsistorin kiertokirjeet] 10.10.1787, Parikkala församlings arkiv (PFA), RA, Helsingfors.

17. Brev från Viborgska civiltribunalet 9.5.1790, 16.8.1790, 12.10.1790, FKA, RA, Helsingfors; protokoll 11.5.1790, 16.10.1790, FKA, RA, Helsingfors; brevkoncept 22.8.1790: till kyrkoherden i Villmanstrand och Lappee, prosten Andreas Nessin, FKA, RA, Helsingfors.

visar att man åtminstone i prosteriets huvudkyrka i Villmanstrand informerades kyrkfolket om fredsavtalet.¹⁸

Även om verksamheten vid konsistorierna i Fredrikshamn och Viborg visar att händelserna under kriget 1788–1790 förmedlades till församlingsborna ganska knapphändigt genom officiella kungörelser som lästes upp i predikstolen, använde konsistoriet sig i övrigt av föreställningar med koppling till kriget i sin verksamhet. De ryska poduschnie- och brännvinspenningarna som i mitten av 1780-talet togs i bruk i Gamla Finland och förödelsen under kriget i slutet av decenniet gav upphov till missnöje bland allmogen. De dåliga skördarna som inföll parallellt med omvälvningar inom förvaltningen och politiken fick kyrkan att reagera med ett cirkulär. I ett brev som konsistoriet i Viborg skickade ut i februari 1789 instruerades prostar, kyrkoherdar, kaplaner och adjunkter att under tider av oro förkunna från predikstolarna: ”Och som var och en lätt märker hur stora kostnader kriget orsakar, så får de inte som en lydig kristen glömma vår dyre Frälsares ord, ge till Kejsaren det som tillhör Kejsaren och till Gud det som tillhör Gud, utan med välvilligt och behagligt hjärta betala alla den Höga Kronans utgifter och inte missbruka Överhetens mildhet” (övers. från finska).¹⁹

Troheten till och ödmjukheten inför den världsliga och kyrkliga förvaltningen framställdes i cirkuläret som undersåtarnas viktigaste dygder, medan kriget framställdes som ett nödvändigt ont. Hösten 1789 skulle man i predikstolarna också läsa upp en kungörelse från guvernementsregeringen i Viborg, som gällde landsförräderi och bestraffningar till följd av landsförräderi. Den ryska förvaltningens oro för åsikterna och verksamheten bland undersåtarna i Gamla Finland var verklig. Befolkningen i Gamla Finland förhöll sig tydligen också

18. Esko M. Laine, 'Lappeen seurakunta sosiokulttuurisena yhteisönä Ruotsin ajalta vuoteen 1812', *Läpi kuuden vuosisadan. Lappeen seurakunta 1415–2015* (Lappeenranta 2015), s. 244.

19. ”Ja njn kuin jokainen ja kukin kewiästi taita huomaita, kuinga kallit kustanuxet sodan warusuxet waatiwat, njn ei he mahda, njn kuin kuuliainen Christillinen kansa unohta meidän kallin Wapahtajamme sanoja, andakat Keisarille kuin Keisarin owat ja Jumalalle kuin Jumalan owat, wan yhdellä hywäntahtoisella ja mieluisella sydämellä maxaa kaikcki korkian Krunun ulostegot ja ei wäärinkäyttä Esiwallan lembeyttä”. Viipurin konsistorin kiertokirjeet [konsistoriets i Viborg cirkulär] 6.2.1789, PFA, RA, Helsingfors; se Raimo Viikki, 'Vanhan Suomen henkilöverotus ja väestörekisterit', *HARk* 60 (1966), s. 173–175; Yrjö Kaukiainen, 'Viipurin läänin verotus Vanhan Suomen aikana', *HAIk* 68 (1970:1), s. 9–13; Kaukiainen, 'Kymenlaakson 1700-luku', s. 390.

längre bakom fronten kritisk till kriget. Särskilt i gränstrakterna sympatiserade man med de svenska soldaterna. Som exempel kan nämnas att de svenska trupper som gick över gränsen vid Anjala fick motta uppgifter om de ryska trupper som fanns i området. Liknande exempel finns också från andra ställen i Gamla Finlands gränstrakter. En nybyggare, tidigare gr nsridare, var våren 1789 i nedre lagskipningsr tten i Villmanstrand och senare i Viborgska kriminaltribunalet där han ställdes till svars för landsförräderi och för att ha hjälpt fienden i Punkka by på Suomenniemi nära riksgränsen.²⁰

Trots att den landsf rr diska verksamheten konkretiserades som enskilda fall, är det inte obefogat att som Yrjö Kaukiainen tala om ”ruotsalaisyst v llisyys”, ”svenskvanlighet”. I stället för den moderna nationalistiska konnotationen handlade ”vänligheten” emellertid främst om olika typer av kontakter över gränsen och kontakter mellan befolkningarna i Gamla Finland och svenska Finland. Det förekom också direkt propaganda, ledd från den svenska sidan. När Gustav III sommaren 1790 blev gudfar till en bonddotter i Pyttis, som hörde till det ryska riket, var detta framför allt en symbolisk markering av att kungen beskyddade den lutherska befolkningen i Gamla Finland. Samtidigt var händelsen en ypperlig demonstration av Pyttisbornas trohet till den svenske kungen.²¹ Vad beträffar f rsamlingspr sterskapet vid övergången mellan 1780- och 1790-talet, tog ryssarna till fånga åtminstone kyrkoherden i Puumala, som låg på den svenska sidan, medan svenskarna tillf ngatog kyrkoherden i Pyttis, som ansågs vara (alltför) trogen den ryske kejsaren. I Sulkava stod kyrkoherden åtalad för att ha konspirerat till f rm n för ryssarna, å andra sidan berättas att kyrkoherdarna i Vederlax och Bj rkk  besökte Gustav III:s fartyg.²²

-
20. Kriminaltribunalet, akt 3:5, G. A. Dahls samling, RA, Helsingfors; även kriminaltribunalet, akt 3:1, G. A. Dahls samling, RA, Helsingfors; Rosén, ’Muutamia suomenkielisiä asiakirjoja’, s. 27–29; Nordenstreng & Halila, *Haminan historia* II, s. 188.
21. O. Hannikainen, *Vanhan Suomen eli Viipurin läänin oloista 18lla vuosisadalla* (Helsinki 1888), s. 121; Jyrki Paaskoski, ’Kustaa III Pyhtäällä’, *Genos* 69 (1998:4), s. 185–186; Kaukiainen, ’Kymenlaakson 1700-luku’, s. 390; även Jenni Merovuori, *Riitinkil iset, sikaverolaiset. Kerimäen riitamaan alue ja v est  Turun rauhan rajalla 1743–1808*, avhandling pro gradu (Joensuu 2015).
22. Herman Hultin, *Pyhtään pitäjän historia* (Suomentanut Johan Vasenius) (Helsinki 1927), s. 82–83; Matti Pajunen et al., *Puumalan historia II. Puumalan vaiheet Turun rauhasta nykyaikaan* (Pieksämäki 1967), s. 838–839; Paavo Seppänen, *Sulkavan historia I. Sulkava vuoteen 1860* (Sulkava 1999), s. 491–492.

I det tacksägelseplakat som undertecknades av kejsarinnan med anledning av freden i Värälä framställdes Ryssland som ett offer, som i den besvärliga situationen bara kunde lita på sina egna trupper (”fäderneslandets söner”) och sina ”troigna undersåtare”. Sverige stämplades emellertid inte som den enda syndabocken, utan de ödmjuka ryska undersåtarna hade hotats samtidigt både från söder och från norr.²³ I de cirkulär som skickades ut av konsistoriet i Viborg finns inga uppgifter om att man skulle ha firat tacksägelsen i de församlingar som lydde under konsistoriet, men man kan förmoda att konsistoriet i Viborg i likhet med konsistoriet i Fredrikshamn inte skickade ut cirkulär i frågan utan närmade sig enbart prostarna i Viborgs konsistoriedistrikt. I 1700-talets Sverige skickades tacksägelseböner av tradition från domkapitlen till domprostarna, som vidarebefordrade informationen till församlingarna²⁴. Enligt Anna Maria Forssberg, som studerat tacksägelseplakat i det svenska riket under senare hälften av 1600-talet, firades alla de tacksägelse som förvaltningen beslutat om med säkerhet endast i domkyrkorna i stiftet. Samtidigt gör Forssberg emellertid bedömningen att det var allmänt att man firade tacksägelse också i andra kyrkor, även om det är svårt att utifrån källmaterialet belägga detta på ett täckande sätt.²⁵

Verksamheten vid konsistorierna i Viborg och i Fredrikshamn under kriget mellan Ryssland och Sverige 1788–1790 visar att konsistorierna insåg att de båda var skyldiga och hade en möjlighet att fungera som en mellanhand mellan församlingsborna och Viborgska civiltribunalet. Trots att konsistoriet i Fredrikshamn inte vidarebefordrade informationen från civiltribunalet i form av cirkulär, uppfyllde det sina skyldigheter att vidarebefordra uppgifter från den högre förvaltningen gällande till exempel ryska segrar i slag mot svenskarna. Förmedlingen av information skedde ändå, såsom konsistoriet i Fredrikshamn konstaterade, närmast bara i domkyrkorna, som verkade under konsistoriets övervakande blick (”[...] Domkyrkan, såsom närmast stående under Consistorie inseende och wård”).²⁶ 1686 års kyrkolag, precis som en del senare förordningar, slog fast att kyrkans informationsuppdrag

23. Brev från Viborgska civiltribunalet 16.8.1790, FKA, RA, Helsingfors.

24. Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*, s. 249 (not 190).

25. Forssberg, *Att hålla folket på gott humör*, s. 183; jfr Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*, s. 259.

26. Protokoll 13.12.1788, FKA, RA, Helsingfors.

var en del av den kyrkliga verksamheten, men paragrafernas öppna formuleringar gav konsistorierna i Gamla Finland m jlig het att tolka dem som man ville.²⁷ Praxis visar också på skillnader i tillv gag ngs-sätten: enligt de cirkulär som skickades ut till församlingarna av de två konsistorierna skulle krigsb nen mot Turkiet tas i bruk i samtliga församlingar.²⁸

Den politiserade bild av Gustav III:s ryska krig som har skapats genom forskningen om till exempel Anjalaf rbundet f r nya nyanser när man närmar sig kriget utifrån den lutherska kyrkans verksamhet i Gamla Finland och ”den finska andan”.²⁹ En av de faktorer som påverkar kontexten för den här uppsatsen är att Gamla Finland var en del av det ryska kejsardömet, som samtidigt förde krig mot både Sverige och Turkiet. Kriget mot Turkiet hade ett propagandav rde som den ryska förvaltningen drog nytta av n r den under Gustav III:s krig också informerade om den kejserliga arméns segrar mot Turkiet.³⁰ Enligt Martti Ruuth som studerat det finländska prästernas verksamhet under trettioåriga kriget under första delen av 1600-talet skulle prästerna ge församlingsborna auktoritativ information om kriget och dess betydelse (”arvovaltaista tiedoitusta sodasta ja sen merkityksestä”).³¹

-
27. Kyrkio-Lag och Ordning / som then Storm chtigste Konung och Herre / Herr CARL then Elofte / Sweriges / Göthes och W ndes Konung / &c.  hr 1686. hafwer låtit författa [...], Cap. II, V\$; Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*, s. 55, 58–60; Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Studia Historica Upsaliensia 202 (Uppsala 2002), s. 76, 80–83; Forssberg, *Att hålla folket på gott humör*, s. 59–60.
28. Brevkoncept 25.9.1787: cirkulär, FKA, RA, Helsingfors, ”[...] skall wid Gudstjensten i alla till detta Stift hörande församlingar nyttias”.
29. Se Gunnar Art us (red.), *Gustav III:s ryska krig* (Stockholm 1992); Charlotta Wolff, *Noble Conceptions of Politics in Eighteenth-Century Sweden (ca 1740–1790)*, Studia Historica Fennica 15 (Helsingfors 2008), s. 109–110; Charlotta Wolff, ’Anjalan liitto’, Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.), *Viipurin l  nin historia IV. Vanhan Suomen aika* (Keuruu 2013), s. 335–337; allmänt se Raoul Johnsson, *Kustaa III ja suuri merisota. Taistelut Suomenlahdella 1788–1790* (Helsinki 2010); Jussi T. Lappalainen, *Kustaa III:n maasota. Savo ja Kymenlaakso 1788–1790*, Historiallisia Tutkimuksia 265 (Helsinki 2014); f r en historiografisk översikt över varför Gustav III inledde kriget, se Anderberg, ’Till frågan varför’.
30. Till exempel protokoll 30.12.1788, FKA, RA, Helsingfors.
31. Martti Ruuth, ’Miten papisto valaisi kansallemme sotatapahtumia 30-vuotisen sodan aikana’, *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja XXII* (1932), citat s. 209; se Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*; Forssberg, *Att hålla folket på gott humör*; Joachim Östlund, *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från sen stormaktstid till demokratin genombrott* (Lund 2007); Nils Erik Villstrand, ’Skrifflighet

Kyrkan och prästerskapet hade i slutet av 1700-talet fortfarande en mycket viktig roll när det gällde informationsförmedlingen. Konsistoriernas verksamhet i Gamla Finland visar att kyrkan hade möjlighet att påverka spridningen av information till församlingarna. Det framgår när man jämför Fredrikshamnskonsistoriets informationsförmedling under 1788–90 års krig inte bara med turkiska kriget utan också med den tacksägelsegudstjänst som ordnades i konsistoriedistriktets församlingar med anledning av att blygruveförlänningen i Kymmenegårds provins upphävdes vid ingången till 1760-talet.³² Konsistoriet i Fredrikshamn gav omedelbart instruktioner, till och med för församlingsprästerskapets formuleringar under tacksägelsegudstjänsten, efter att man fått information om att förläningsområdet skulle återföras till kronan. År 1788 tog det emellertid ett halvt år innan konsistoriet under sina sammanträden diskuterade hur man hade gått tillväga efter att det hade fått information från Viborgska civiltribunalet. En jämförelse med Sverige belyser också konsistoriernas verksamhet i Gamla Finland. Enligt Elisabeth Reuterswärd informerades man om förordningen om Gustav III:s ryska krig i kyrkorna i södra Sverige ungefär drygt två veckor efter att förordningen getts, vilket enligt henne tyder på en mycket långsam informationsspridning.³³

Böndagstexterna och kriget

I den forskning om de tidigmoderna krigens ideologiska och samhällsliga drag som utgått från den så kallade hemmafronten har man ofta närmat sig tematiken utifrån böndagarna. Böndagarna, då skapandet av legitimitet för den världsliga makten och informationsförmedlingen placerades i en religiös kontext, hade i det svenska riket sitt ursprung i början av 1600-talet. I de årligen kungjorda böndagsplakaten påmindes undersåtarna om sina synder, man berättade om de fiender som hotade riket och tog ställning till händelser under det föregående året

med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet’, Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket* (Helsingfors & Stockholm 2008), s. 315–360; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Suomi ja Ruotsi 1521–1809* (Helsinki 2014), s. 243–248.

32. Riihää, ’Hengellisyys, poliittisuus ja yhteisöllisyys’, s. 437–438.

33. Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*, s. 249; Elisabet Reuterswärd, ’Kungörandet av Gustav III:s ryska krig 1788–1790. En studie av selektiv informationsförmedling’, Ingemar Norrlied et al. (red), *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén* (Lund 1987), s. 327–328.

och inom den närmaste framtiden.³⁴ I de församlingar som lydde under konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn hade man åter firat böndagar från år 1754. Före det var det ett avbrott i böndagstraditionen på över fyrtio år i Viborgs konsistoriedistrikt och ett drygt decennium i Fredrikshamns konsistoriedistrikt.

Den främsta skillnaden mellan den svenska och den ”gammalfinländska” böndagstraditionen var att i Gamla Finland var det konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn själva som tillsammans föreslog tidpunkterna för de årliga böndagarna och texterna, alltså de bibelställen som predikningarna under böndagsgudstjänsterna grundade sig på. Böndagskungörelserna i Gamla Finland innehöll inte heller sådana böndagsplakat som gjorts upp i regentens namn och lästes upp i kyrkorna enligt svensk tradition. Man firade fyra böndagar per år. I Gamla Finland inföll den första och den sista böndagen vid övergången mellan 1780- och 1790-talet på en lördag och den andra och tredje på en söndag. I Sverige inföll böndagarna under åren 1785–1789 alltid på en söndag, men från 1790 inföll den andra och fjärde böndagen på en lördag.³⁵ Skillnaden var fortfarande också att man i det svenska riket höll morgon-, dags- och aftonpredikningar under böndagarna, men i Gamla Finland enbart morgonpredikningar (ottesång) och dagspredikningar (högmässa).

I jämförelse med forskningen kring böndagsplakaten finns det mycket litet forskning kring själva böndagstexterna. Det här är en viktig observation, eftersom texterna var minst lika viktiga när det gällde till exempel opinionsbildning bland allmogen som böndagsplakaten då texterna i predikningarna knöts närmare församlingsbornas vardag jämfört med böndagsplakaten som täckte hela riket.³⁶ Konsistoriet

34. Om böndagstexterna i 1600- och 1700-talens Sverige, se Pentti Laasonen, 'Politiikka karoliinisen ajan rukouspäiväteksteissä', *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia* 105 (Helsinki 1978); Esko M. Laine, *Yksimielisyys – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvihaan* (Jyväskylä 1996), s. 78–80; Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar*, s. 98–99, 126–128; Forsberg, *Att hålla folket på gott humör*, s. 62, 82–86; även Yngve Stenemark, '«... I de därtill förordnade texterna». Datum och texter till de allmänna tacksägelse-, faste-, bot- och böndagarna 1612–1983', *Kyrkohistorisk årsskrift* 97 (1997).

35. Esko Koskenvesa, 'Rukouspäiväjulistusten antaminen Suomessa kustavilaisen ajan lopussa ja autonomian ajan alussa', *HArk* 64 (1969), s. 165; Rähä, 'Hengellisyys, poliittisuus ja yhteisöllisyys', s. 432–435.

36. Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar*, s. 97.

i Fredrikshamn spelade en viktigare roll än konsistoriet i Viborg när det gällde att föreslå böndagstexter i mitten av 1750-talet. I mitten av 1770-talet blev situationen emellertid den omvända, trots att texterna och tidpunkterna åtminstone formellt sett också godkändes årligen av konsistoriet i Fredrikshamn. Tidigare forskning har visat att de böndagstexter som föreslogs av konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn under 1750–1770-talen förenades av att de betonade den lutherska gemenskapen. Samtidigt kan man också finna politiska syften bakom texterna, trots att det är svårare att tolka dem än en del andra instruktioner från konsistorierna till prästerna som innehöll politiska ställningstaganden.³⁷

Växelverkan mellan konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn i riktning mot Justitiekollegiet för liv-, est- och finländska ärenden, som fram till 1784 godkände böndagstexterna, tillspetsades från mitten av 1700-talet. Justitiekollegiets krav på att byta ut en av de böndagstexter som föreslagits för år 1775, liksom det faktum att konsistoriet i Viborg på eget initiativ bytte ut en text som föreslagits av konsistoriet i Fredrikshamn, visar att det inte var egalt för de olika parterna vilket bibelställe böndagspredikningarna utgick ifrån. Konflikterna i anslutning till böndagstexterna var i första hand teologiska, men bakom meningsskiljaktigheterna kan man också urskilja ett maktspel.³⁸

-
37. Sirenius, 'Vanhan Suomen luterilaisesta kirkosta'; Koskenvesa, 'Rukouspäiväjulistusten antaminen Suomessa'; Rähkä, 'Hengellisyys, poliittisuus ja yhteisöllisyys'; Elisabeth Reuterswärd har visat att man inte använde egentliga böndagsplakat i propagandasyfte i Sverige under kriget mellan Ryssland och Sverige 1741–1743. Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*, s. 189, 202–203; allmänt om böndagsplakaten, Bill Widén, 'Böndagsplakaten och opinionsbildningen under Gustav II Adolfs tid', *Kyrkohistorisk årskrift* 87 (1987); Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormakts tidens Sverige* (Lund 2002).
38. Brev från övriga konsistorier [Muiden konsistorien kirjeet] 20.12.1774, FKA, RA, Helsingfors; brevkoncept (7.2.1775; till justitiekollegiet, 21.2.1775: cirkulär), FKA, RA, Helsingfors; Ärenden ankomna från guvernementskansliet i Viborg [Viipurin kuvernementtikanslialta saapuneet asiat], akt 2101, Justitiekollegiets arkiv [Oikeuskollegion arkisto], RA, Helsingfors; cirkulär från konsistoriet i Viborg [Viipurin konsistorin kiertokirjeet] 19.1.1775, PFA, RA, Helsingfors; brev från övriga konsistorier 13.11.1775, FKA, RA, Helsingfors; Matthias Akiander, 'Prosten J. Saxbergs strid med konsistorium i Wiborg', *Tidskrift i fosterländska ämnen*. Fjortonde årgången (1855), s. 202–205; Sirenius, 'Vanhan Suomen luterilaisesta kirkosta', s. 255–256; Jyrki Paaskoski, 'Saxberg, Johan (1727–1784)', *Kansallisbiografia*. <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2448/> (2000) (hämtad 10.1.2017); Vauhkonen, *Kohti kirjan oppia*, s. 420–422; Rähkä, 'Hengellisyys, poliittisuus ja yhteisöllisyys', s. 439–441.

Den politisering som skedde i anslutning till bibeltexterna f r böndagarna kom fram i Gamla Finland under kriget mellan Sverige och Ryssland vid övergången från 1780- till 1790-talet. Viborgska civiltribunalet, som från 1784 framåt godkände böndagstexterna, gav instruktioner för hur prästerna i sina predikningar skulle behandla de bibelställen som valts ut för böndagarna. Enligt civiltribunalet skulle prästerna förklara böndagstexter som passade den aktuella situationen med stor försiktighet. Texterna fick inte förklaras så att prästerna bland åhörarna skulle väcka syften som stred mot fromheten och endr kten. Konsistoriet i Fredrikshamn konstaterade i det cirkulär som behandlade böndagarna under året 1789 och de olika böndagstexterna att det inte kunde undgå att för prästerna i församlingarna nämna de instruktioner man fått från civiltribunalet gällande predikningarna under böndagarna. I det cirkulär om böndagarna som konsistoriet i Viborg skickade ut till församlingarna inför 1789 finns emellertid ingen motsvarande instruktion om hur böndagstexterna skulle behandlas.³⁹ Fredrikshamskonsistoriets verksamhet kan tolkas som ett uttryck för att allmogen var kritisk till kriget men den belyser också relationen mellan konsistoriet och civiltribunalet.

Den källkritiska grunden för böndagstexterna  r att texterna, som l stes upp ordagrant, saknade dagspolitiskt informationsvärde. Texterna var tagna ur Bibeln, främst Gamla Testamentet, vilket innebar att prästerna var ansvariga för att förklara texterna och koppla dem till samtiden. I forskningen har man visat att texterna valdes ut på så vis att det var möjligt att kombinera verserna eller de föreställningar de förmedlade med samtiden och den aktuella situationen. Precis som i tacks gelsepredikningarna kunde man i böndagspredikningarna sprida världslig information i en religiös kontext. Forskningen kring böndagstexter innehåller också andra källkritiska perspektiv, som till exempel

39. Brev från Viborgska civiltribunalet 25.11.1788, FKA, RA, Helsingfors; protokoll 13.12.1788 och 30.12.1788, FKA, RA, Helsingfors; brevkoncept 3.1.1789: cirkulär, FKA, RA, Helsingfors, *Prästerskapet [...] i deras skeende Predikningar   dessa utsatte B nedagar f rfira med allwarsamhet och för deras församlingar icke förklara de till närwarande tid så w l passande Texter till  fwentyrs på   sätt hwarigenom, utom det på Prästerskapet fallande ansvar hos deras åhörare åstadkommas mer f rw nda begrepp,  n byggelse och om det samstyldiga ändamålet mistetagas*; se cirkulär från konsistoriet i Viborg 10.1.1789, PFA, RA, Helsingfors; om direktiven under kriget mellan Sverige och Ryssland åren 1741–43 se Laine, *Yksimielsiys – sota – pietismi*, s. 134–135; om tiden för stora nordiska kriget (1700–1721) se Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar*, s. 99.

hur och med hjälp av hurdan yrkesskicklighet prästerna i sina predikningar tolkade de fastslagna texterna eller om prästerna i allmänhet höll sig inom de ramar som texterna erbjöd när de predikade. Trots kritiken är det ändå uppenbart att böndagstexterna och de predikningar som grundade sig på dem skildrade och berättade om samtiden.⁴⁰

I det böndagsplakat som utfärdats i det svenska riket för året 1788 fanns inga hänvisningar till det krig mot Ryssland som bröt ut senare samma år. I plakatet betonades undersåtarnas trohet mot överheten, en tematik som var snarare återkommande än ovanlig i böndagsplakaten under senare delen av 1700-talet. De egentliga böndagstexterna från Gustav III:s ryska krig upprepade i Sverige tematiken om den allmänna synden, undersåtskapet och Guds nåd.⁴¹ De böndagstexter som i Gamla Finland lades fram av konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn för året 1788 återspeglade det krig som brutit ut mellan Ryssland och Turkiet. Till exempel lydde morgonpredikan för årets andra böndag så här: ”Si, den tid kommer, säger Herren, att jag hemsöka skall alla de omskorna med de oomskorna” (Jer 9:25). Dagspredikan för den fjärde böndagen 1788 skulle å sin sida basera sig på texten ”Och säger till mig: Du äst min tjenare, Israel, genom hvilken jag vill prisad vara” (Jes 49:3). En motsvarande ”religionskrigsretorik” var närvarande redan såväl i den krigsbön mot Turkiet som utfärdades hösten 1787, där man bad: ”War Du deras skiöld, som strider emot Honom” som i krigsmanifestet för kriget mot Sverige, i vilket man påminde om att Ryssland redan förde krig mot hela kristenhetens fiende.⁴²

Böndagstexterna i Gamla Finland 1789, som av Viborgska civiltribunalet i ett brev till konsistorierna alltså konstaterades vara mycket

-
40. Laine, *Yksimielisyys – sota – pietismi*, s. 155, 165–167; Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst*, Studia Rhetorica Upsaliensia 2 (Uppsala 1999); Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar*, s. 94–96; Forssberg, *Att hålla folket på gott humör*, s. 84, 104; Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch, and Swedish Public Churches, 1685–1772* (Leiden 2005); Joonas Tammela, *Miehellisesti sotiman Kuningan ja Isänmaan edestä. Seurakuntapapiston käsitykset yhteiskunnasta Kustaa III:n sodan aikaisissa saarnoissa Ruotsin valtakunnassa*, avhandling pro gradu (Jyväskylä 2015).
41. Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*, s. 247; se Tammela, *Miehellisesti sotiman Kuningan*, s. 100–104; om själva böndagstexterna i det svenska riket vid övergången mellan 1780- och 1790-talet, se Stenermark, ”... I de därtill förordnade texterna”, s. 173.
42. Brevkoncept 6.11.1787, FKA, RA, Helsingfors; brev från Viborgska civiltribunalet 18.9.1787, 27.11.1787, FKA, RA, Helsingfors. De böndagstexter som förekommer i uppsatsen följer den s.k. Karl XII:s bibel som trycktes 1703.

lämpliga att tillämpa på den aktuella situationen skildrade galenskap, hat och våld. Samtidigt förmedlar texterna en längtan efter fred, såsom framgår av morgonpredikan för den tredje böndagen som inföll i början av september (Ords 3:1–2) ”Min son, förgät icke min lag, och ditt hjerta behålle min bud; Ty de skola skaffa dig långt lif, och god år, och frid” såväl som av texten för dagspredikan under den fjärde böndagen som inföll i mitten av november (Ps 122:6–7) ”Önsker Jerusalem lycko; dem gånge väl, som dig älska. Frid vare innan dina murar, och lycka i dina palats”.⁴³ En motsvarande fredstematik upprepades också i texten för morgonpredikan den fjärde böndagen 1790: ”Om I vandra i minom stadgom, och hållen min bud, och gören dem; Så skall jag gifva eder regn i sinom tid; landet skall gifva sin växt, och trän på markene bära sina frukt. Och tröskotiden skall räcka intill vinandena, och vinanden skall räcka intill sädestiden. Och I skolen hafva bröd nog, och skolen tryggeliga bo i edro lande. Jag skall gifva frid i edro lande, att I skolen sofva, och ingen förfära eder. Jag skall låta komma de onda djur utur edro lande, och intet svärd skall gå genom edart land.” (3 Mos 26:3–6).⁴⁴

De böndagstexter för 1791 som förmedlades till prästerna i församlingarna i Fredrikshamn och Viborgs konsistoriedistrikt lyfter fram Guds storhet. Till exempel bildar morgon- och dagspredikningarnas texter för den andra böndagen 1791 en följetong om människans syndfullhet och Guds nåd. Enligt texterna för morgonpredikan (Hes 14:13) skulle man förkunna: ”Du menniskobarn, när landet syndar emot mig, och dertill försmäddar mig, så skall jag räcka mina hand öfver det. Och borttaga bröds uppehälle, och sända der hunger in, att jag skall förgöra der både folk och få.” I dagspredikan skulle församlingsborna emellertid påminnas om frälsningen: ”Då gick skepparen till honom, och sade till honom: Hvi sofver du? Statt upp, åkalla din Gud, att Gud tilläfventyrs ville tänka uppå oss, att vi icke förgås.” (Jon 1:6). Texterna för den fjärde böndagen behandlade även de samma tema: ”Så låter oss nu icke sofva, såsom de andre; utan låter oss vaka och nyktrere vara” (1 Tess 5:6) och ”Herren näpser mig väl; men han gifver mig icke

43. Brev från Viborgska civiltribunalet 25.11.1788, FKA, RA, Helsingfors; cirkulär från konsistoriet i Viborg 10.1.1789, PFA, RA, Helsingfors.

44. Brevkoncept 31.10.1789; cirkulär, FKA, RA, Helsingfors; brev från Viborgska civiltribunalet 29.11.1789, FKA, RA, Helsingfors.

dödenom. Upplåter mig rättfärdighetenes portar, att jag må der ingå, och tacka Herranom.” (Ps 118:18–19).⁴⁵

Konsistorierna i Viborg och Fredrikshamnns använde sig av den möjlighet som böndagstexterna erbjöd när det gällde att stärka den lutherska ”andan” i den ryska gränstrakten. En analys av böndagstexterna i Gamla Finland under senare delen av 1700-talet visar att man genom texterna gjorde en principiell åtskillnad mellan ”oss” och ”de andra”, vilket framgår av hänvisningen ”[s]å låter oss nu icke sofva, såsom de andre” eller hänvisningarna till Israel och det utvalda folket. Samtidigt bör man notera att böndagstexterna från tiden för Gustav III:s ryska krig inte skapade någon motsättning mellan Gamla och Svenska Finland, utan de betonade krigets grymhet och längtan efter fred. Med andra ord var kriget snarare en förenande än en åtskiljande faktor när det gällde Gamla och Svenska Finland. Tidigare forskning har visat att den lutherska kyrkan hade en central betydelse när det gällde att integrera det svenska samhället och skapa statlig legitimitet under den tidigmoderna tiden i gränstrakterna från 1600-talets Kexholms län i Ingermanland till Skånelandskapen som tillfallit Sverige. Ur centralmaktens perspektiv var religionen ett verktyg för maktutövning.⁴⁶ Verksamheten vid konsistorierna i Gamla Finland visar att den kyrkliga administrationens mellannivå utnyttjade möjligheterna att synliggöra olika gränser.

Kyrkan och den ”finska andan” i Gamla Finland

Relationen mellan religionen och människors identifikation (ett begrepp som ofta används när man syftar på nationell identitet) har traditionellt betraktats som stark särskilt i norra Europa. I den här uppsatsen har jag undersökt hur den lutherska kyrkan i Gamla Finland förhöll sig till kriget mellan Sverige och Ryssland vid övergången mellan 1780- och 1790-talen, alltså det så kallade Gustav III:s ryska krig. Ett slags hypotes,

45. Brevkoncept 9.10.1790: cirkulär, FKA, RA, Helsingfors; brev från Viborgska civiltribunalet 12.10.1790, FKA, RA, Helsingfors; cirkulär från konsistoriet i Viborg 14.1.1791, PFA, RA, Helsingfors.

46. Katajala, *Suurvallan rajalla*, s. 46; Hanne Sanders, *Efter Roskildefreden. Skånelandskapen och Sverige i krig och fred*, Centrum för Danmarksstudier 17 (Göteborg & Stockholm 2008), s. 96–101; Mika Sivonen, ”Inkerin luterilainen kirkko Ruotsin vallan kautena 1611–1702”, Jouko Sihvo & Jyrki Paaskoski (toim.), *Inkerin kirkon neljä vuosisataa. Kansa, kulttuuri ja identiteetti* (Helsinki 2015), s. 66–71.

som visserligen medger en anakronistisk tolkning, har varit den bild som har skapats av den tidiga forskningen om Gamla Finland. Enligt den var det den lutherska kyrkans förtjänst att den ”finska andan” bevarades i Gamla Finland. Den tolkningsram som präglade studierna vid sekelskiftet 1800–1900 innebar att nationella identiteter och den dagspolitiska motsättningen mellan Ryssland och Finland överfördes till 1700-talets Gamla Finland. Att överföra den moderna nationalitetstematiken som sådan till den tidigmoderna världen är emellertid inte möjligt, och gör inte rätt åt de samtidas åsikter eller verksamhet. På samma sätt är det problematiskt att koppla ihop lutherdomen och ”den finska andan” utan att placera in dem i den mer omfattande verksamhetsmiljön i det ryska rikets gränstrakter under 1700-talet.

De manifest och kungörelser som den ryska förvaltningen utfärdade i anslutning till Gustav III:s ryska krig förmedlades inte på ett täckande sätt till församlingarna i Gamla Finland, åtminstone inte genom konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn. Om man skapar en alltför stark motsättning mellan de ryska kungörelserna som behandlade kriget och den lutherska kyrkans verksamhet i Gamla Finland blir resultatet emellertid en förvrängd bild av den rådande situationen, eftersom konsistorierna också förmedlade kungörelser till prästerna i lokalsamhällena i vilka församlingsborna instruerades att ödmjukt svara på kejsarens och rikets behov. Avsikterna med dessa kungörelser var emellertid inte att betona kejsarens eller det ryska rikets storhet, utan i första hand att förhindra att det ackumulerades ett missnöje bland allmogen.

Den bild av informationsverksamheten vid konsistorierna i Gamla Finland under Gustav III:s ryska krig som framträder i den här uppsatsen visar att konsistorierna var medvetna om kyrkans skyldighet att från predikstolarna förmedla den världsliga administrationens kungörelser till undersåtarna. Konsistorierna utförde sina uppgifter, men de hade möjlighet att inom vissa gränser fungera på det sätt som de själva ansåg bäst och ställvis åtminstone bromsa en mer storskalig spridning av uppgifter till församlingsborna. När det gäller konsistoriernas informationsverksamhet i anslutning till Gustav III:s ryska krig är det betydande att de kungörelser och tacksägelser som berörde kriget mellan Ryssland och Turkiet, som alltså utspelade sig samtidigt, förmedlades snabbare och i större omfattning till församlingsborna av konsistorierna. Till exempel Fredrikshamnskonsistoriets aktivitet när det

gällde att ordna en tacksägelsefest ett par decennier tidigare, när en blygruveförläning i Kymmenegårds provins drogs tillbaka till kronan, var också på en helt annan nivå än när man ordnade tacksägelsefester under Gustav III:s ryska krig eller i samband med att kriget tog slut.

En analys av de böndagstexter som konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn lade fram för Gamla Finland visar att kriget mot Sverige fanns med som utgångspunkt när det gällde de bibelställen som utgjorde grunden för böndagspredikningarna vid övergången mellan 1780- och 1790-talet. De bibelställen som valts ut skapade eller betonade emellertid inte konflikter mellan de stridande parterna eller stämplade motparten som skyldig till allt ont. I stället betonade de freden samt krigets allmänna grymhet. I böndagstexterna riktades uppmärksamheten inte på det egentliga kriget utan på den förhoppningsvis snart stundande freden. Samtidigt betonade de hänvisningar till Jerusalem och Israel som fanns i böndagstexterna samhörigheten mellan befolkningen i Finland och Gamla Finland snarare än det övriga ryska kejsardömet. Som Pasi Ihalainen har visat sammankopplades nationen och den religiösa gemenskapen i de svenska statliga predikningarnas krigspropaganda under Gustav III:s ryska krig genom att man drog paralleller mellan Sverige och Gamla Testamentets Israel.⁴⁷

I jämförelse med de kungörelser som den ryska administrationen producerade betonade böndagstexterna inte kravet på trohet bland undersåtarna i Gamla Finland utan Guds nåd. Vid sidan av det anakronistiska forskningsupplägget där man sammankopplade bevarandet av ”den finska andan” med den lutherska kyrkan i Gamla Finland, bör man också notera att man i de kungörelser som producerades av förvaltningen drog paralleller mellan de samtidiga krigen mot Turkiet respektive Ryssland. Till följd av detta framställdes Gamla Finland i kungörelserna som en del av det ryska kejsardömet, som enligt den retorik som användes under kriget på olika håll i riket bara kunde lita på sina egna trupper och sina trogna undersåtar.

Svaret på forskningsfrågan i den här uppsatsen, hur konsistorierna i Gamla Finland förhöll sig till Gustav III:s ryska krig, är inte entydigt. Under kriget var den ryska förvaltningen särskilt uppmärksam på stämningarna bland allmogen, och inte utan orsak, eftersom man

47. Pasi Ihalainen, 'Svenska kyrkan och det moderniserande nationella tänkandet 1789–1810', *Sjuttonhundratalet* 3 (2007), s. 29, 31–32.

på vissa håll i gränstrakterna till och med betraktade de svenska trupperna som befriare. En analys av den informationsförmedling i anslutning till Gustav III:s ryska krig som tillhandahölls av konsistorierna i Fredrikshamn och Viborg och av de böndagstexter som konsistorierna vid samma tid lade fram för Gamla Finland visar att konsistorierna inte strävade efter att aktivt sprida kungörelserna. På motsvarande sätt fick tacksägelsefestligheterna inte särskilt stor uppmärksamhet. När det gäller informationsförmedlingen bör man emellertid notera att till exempel spridningen av krigsmanifestet för Gustav III:s ryska krig skedde också med hjälp av den världsliga förvaltningens kanaler. Passiviteten inom informationsförmedlingen eller framhävandet av allmogens lutherska bakgrund i böndagstexterna innebar ändå inte ett bevarande av en nationalistisk ”finsk anda” i Gamla Finland, utan det handlade om att man tryggade den lutherska traditionen i det ortodoxa ryska rikets gränstrakter.